

پهنه‌ی علوم اجتماعی

دکتر ناصر تکمیل همایون
استاد و عضو هیات علمی پژوهشگاه علوم
انسانی و مطالعات فرهنگی

□ درآمد

بیش تر محققان و ادیبان ایرانی و غیرایرانی که از آثار و اشعار شیخ اجل سعدی تعریف، تمجید و تجلیل کرده‌اند، به تبیین و توصیف هنر و سبک و ذوق و قریحه‌ی خدادادی وی پرداخته‌اند و گویی جایگاه شیخ اجل فقط در میدان ادب و شعر و عشق است. چند تنی هم از وی در مقام تعلیم و تربیت و اخلاق و گاه سیاست و حکومت، سخن به میان آورده‌اند و بر روی هم منزلت این شاعر سخن‌دان و متکلم نامی ایران را به درستی شناسانده‌اند.

چندی است که برخی از دانایان «علوم اجتماعی» سعدی و چند تن دیگر همسان او را از نظر آراء و اندیشه‌های اجتماعی معطوف به زمان، مورد بررسی قرار داده‌اند، از دانش‌پژوهان ایرانی هم کسانی، بی آن که درست پای‌بند گفته‌ها و آراء و افکار اندیشه‌گران غربی باشند، می‌کوشند ریشه‌های تبیین بسیاری از مسائل و «امر»های اجتماعی را در درون ادبیات ملی خود جست‌وجو و استخراج نمایند و اگر مطالبی هماهنگ و هم‌سو با گفته‌های غربیان یافتند، آن‌ها را به محک شناخت آورند و در تبیین اجتماعی زمان حال و روزگاران گذشته از آن‌ها به‌زبان خودی و آشنا، بهره‌مند گردند.

تحقیق در این باب بسیار دقیق و ظریفه از خودبینی و خودفربیی باید به‌دور باشد. و هم‌زمان با حق و حقوق علمی عالمان ایرانی، منزلت فرهنگی دانایان مغرب‌زمین هم فراموش نگردد. این شیوه‌ی علمی تحقیقات اجتماعی از استاد فرهیخته روان‌شاد دکتر غلام‌حسین صدیقی آغاز شد. وی با ایجاد درس اجتماعیات در ادب فارسی دانشجویان و محققان ایرانی را با این رشته از پژوهش‌های علمی آشنا کرد و پس از گذشت سالیان دراز در پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (پژوهشکده‌ی علوم اجتماعی) نخستین تحقیق منظم و مبوب با همکاری استادان و کارشناسان فرهنگی آن پژوهشگاه به سرپرستی آقای حمید تنکابنی انجام گرفت که اثرات مثبت و آموزنده‌ی آن برای همه‌ی محققان بویژه دانشجویان آشکار است و در پایان این گفتار بیش و کم به آن‌ها اشاره خواهد شد.

۱- طرح پژوهش

عنوان این طرح «مجموعه‌ی هویت فرهنگی و توسعه» است که در چارچوب «شناخت مفاهیم سازگار با توسعه در فرهنگ و ادب فارسی» قرار دارد و آثار و اشعار سعدی شیرازی نخستین تالیف در این زمینه است.

این کتاب نفیس که در اردیبهشت سال ۱۳۸۳ از طرف «همایش سعدی» در شیراز، به‌عنوان یک اثر برجسته و ممتاز شناخته شد، دارای هفت فصل است که هر فصل زیر نظر یکی از استادان و محققان پژوهشگاه با همکاری کارشناسان کوشای همان موسسه‌ی علمی به‌شرح زیر فراهم آمده است:

- ۱- مفهوم عدالت، مجری دکتر بیوک محمدی با همکاری شیدا نبئی.
 - ۲- مفهوم هویت، مجری دکتر مهرداد نورایی با همکاری سوسن ربیع‌زاده.
 - ۳- مفهوم کار، مجری دکتر ناهید مویّد حکمت با همکاری فریبا زمانی.
 - ۴- مفهوم تساهل، مجری دکتر احمد کتابی با همکاری ژینا جوبه و ثریا نوائیان.
 - ۵- مفهوم اختیار، مجری هادی رحیمیان با همکاری فرشته میرخشتی.
 - ۶- مفهوم نوگرایی، مجری افسانه قنبر با همکاری طیبه رئیسی.
 - ۷- مفهوم علم‌باوری، مجری حمید تنکابنی با همکاری فرشید بیدار ناگفته‌نماند، مشاور علمی کتاب استاد احمد سمیعی (گیلانی)، ویراستار علمی کتاب استاد دکتر علی‌محمد کاردان و ناظر شورای پژوهش‌های علمی کشور، سرکار خانم دکتر حکیمه دبیران و ویراستار کتاب سرکار خانم ژاله باختر بوده‌اند.
- در پیش‌گفتار کتاب سرپرست دقیق‌النظر آن به‌درستی پس از اشاره به مساله‌ی توسعه‌ی یاد شده در ژاپن و چین و ارتباط «مدرنیته» با «سنت» بر نگرش پاره‌یی از محققان که «عموماً ارزش‌ها و شیوه‌های سنتی را حقیر و پست می‌انگارند» خرده گرفته و تاکید شجاعانه‌ی برخی از متفکران را بر سهم سنت در فرایند توسعه می‌ستاید و الگوهای پیشرفت در جهان را فقط مبتنی بر شیوه‌های غربی به‌شمار نمی‌آورد، یادآور می‌شود: «برداشت یک‌جانبه از مفهوم توسعه نه تنها امکان دستیابی کشور به توسعه‌ی پایدار و حقیقتی را سلب می‌کند، چه بسا خود از عوامل فروپاشی هویت ملی و فرهنگی کشور می‌گردد».

آقای حمید تنکابنی در همین راستا به فرهنگ ایران‌زمین به‌معنای وسیع توجه کرده و چنین آورده است: «فرهنگ ایران، میراثی چند صدایی و چند وجهی است، این فرهنگ در میان فرهنگ‌های

عالم از جمله معدود فرهنگ‌هایی است که به تعبیر استاد زرین کوب در آن صدای انسانیت مقرون به صدای عدالت، صدای محبت و صدای معرفت بلند است. فرهنگ و ادب فارسی که محصول تاریخ ملتی چندین هزار ساله و دارای تمدن‌های درخشان بوده است، در دل خویش ارزش‌ها و مولفه‌های معرفتی نیرومندی نهفته دارد که می‌تواند خزانه‌ی غنی و سرشار از مفاهیم و باورهای تمدن‌ساز و سازگار با توسعه تلقی شود».

سرپرست طرح صمیمانه خوانندگان کتاب را از تعصب‌گرایی، در نظر نگرفتن زمان حیات سعدی، تناقض‌های ادبی و مفهومی، ابهامات موجود در مفاهیم امروزی و گذشته‌ی دور نگاه می‌دارد و به‌درستی روش «تحقیقات سعدی» را به‌اصطلاح امروز،

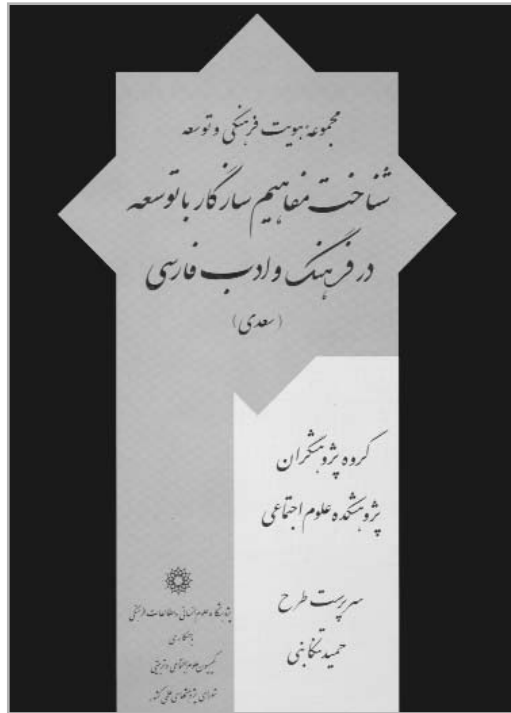
تجربه‌گرایی و مشاهده می‌نامد و شیوه‌ی پژوهش پژوهشگران پژوهش‌سکده‌ی علوم اجتماعی را چنین بیان می‌دارد: «انتخاب آثار سعدی، به‌عنوان متن مورد استفاده در پژوهش با نظرسنجی و از طریق مصاحبه‌ی علمی با ۵۳ تن از مشاهیر برجسته و اصحاب اندیشه در علوم انسانی معاصر صورت گرفت. بیش‌تر این مراجع آثار شیخ شیراز (۸۴/۹) درصد گلستان در میان آثار منثور، ۷۵/۵ درصد بوستان در میان آثار منظوم) را نقش‌آفرین‌ترین و اثرگذارترین متن در ادب فارسی بر ارزش‌ها و باورهای مردم ایران دانستند، همان‌گونه که بسیاری از ادب‌شناسان و نخبگان فرهنگی در ایران و جهان بر این نظر تاکید ورزیده‌اند».

در این کتاب پس از پیش‌گفتار یاد شده فصلی با عنوان مقدمه درباره‌ی رابطه‌ی فرهنگ و توسعه، تعریف فرهنگ، رابطه‌ی ادبیات و فرهنگ، جایگاه ادبیات در فرهنگ ایران، اهمیت شعر در ادب فارسی، عوامل فرهنگی موثر در توسعه، توسعه و اصول بنیادی آن در جوامع پیشرفته، سنت در برابر تجدد، آمده است که بر پایه‌ی جامعه‌شناسی جدید خواننده را پیش از ورود به «جهان سعدی» با مفاهیم یادشده آشنا می‌کند و گویی «کلیدی» به‌دستش می‌دهد تا «در خلوت‌سرای کاخ ادب و سخنوری» را بگشاید.

۲- هفت فصل و چند نمونه

فصل اول - عدالت

پس از اشاره به تعریف عدالت از نظر عالمان اجتماعی، به پردازش داده‌های سعدی مبادرت کرده است و در سه مقوله‌ی عمده، آفرینش جهان بر پایه‌ی نظامی قانونمند و حاکمیت عدالت، نهی فردگرایی و تشویق جمع‌گرایی، حاکمیت قانون و ضوابط بر امور، عدالت را تقسیم‌بندی کرده و با ارائه‌ی جدول‌های دقیق چه‌گونگی آن‌ها را

نشان داده است، برای نمونه در نظام کائنات (از گلستان):

«هر که خدای عز و جل را بیازارد تا دل خلقی به‌دست آورد، خداوند تعالی همان خلق را بر او برگمارد تا دمار از روزگارش برآورد» و در «اعتقاد به عقوبت» (از بوستان):

و گر جور در پادشاهی کنی
پس از پادشاهی گدایی کنی
و در «منشاء الهی عدالت» (از بوستان):
به قومی که نیکی‌پسندد خدای
دهد خسروی عادل و نیک‌رای
چو خواهد که ویران شود عالمی
کند ملک در پنجه‌ی ظالمی
و در «جمع‌گرایی» (از بوستان):

خنک آن‌که آسایش مرد و زن
گزینند بر آسایش خویشان
و در «حاکمیت قانون و ضوابط بر امور» (از بوستان):

نظر کن در احوال زندانیان
که ممکن بود بی‌گنه در میان
و در «گماردن افراد صالح در رأس امور» (از بوستان):

خدا ترس را بر رعیت گمار
که معمار ملک است و پرهیزگار
و از گلستان):

ندهد هوشمند روشن‌رأی
به فرومایه کارهای خطیر

فصل دوم - هویت

پس از تعریف هویت، هویت جمعی، عوامل هویت جمعی و ملی (حافظه‌ی جمعی - تعلق سرزمینی یا نیاکانی، دین، قداست و اسطوره) هویت فرهنگی، (تحول شرایط فرهنگی ایران، قوم‌گرایی و هویت ملی تأثیر تحول شرایط فرهنگی ایران در قوام هویت ملی) سرانجام به این نتیجه‌ی بنیادی رسیده است (از بوستان):

در اقصی عالم بگشتم بسی
به‌سر بردم ایام با هر کسی
تمتع به هر گوشه‌ی بی‌یافتم
ز هر خرمنی خوشه‌ی بی‌یافتم
چو پاکان شیراز خاکی نهاد
ندیدم که رحمت برین خاک باد
تولای مردان این پاک بوم
برانگیختم خاطر از شام و روم

فصل سوم - کار

پس از تعریف کار و ارائه‌ی نظریات جامعه‌شناسان، کار از چند نظر مورد بررسی قرار گرفته است.

۱- از دیدگاه خصلت کوشا

(تشویق به سعی و کوشش، مڈمت تن‌پروری، مڈمت غفلت) و با آوردن داستان مشهور «روبه بی‌دست و پا» پند می‌دهد. (از بوستان) بگیر ای جوان دست درویش پیر

نه خود را بیفکن که دستم بگیر
و در آموزش «کار و پیشه» (از بوستان):
بیاموز پرورده را دسترنج

و گر دست‌داری چو قارون به گنج
و در غفلت نداشتن (از بوستان):
خجل آن کس که رفت و کار نساخت
کوس رحلت زدند و بار نساخت

۲- از دیدگاه خصلت پذیرا

(قسمت و روزی، قناعت) در پایان سخن چند بیت آموزنده از سعدی، به صورت جان کلام آمده است:

شب گور خواهی منور چو روز
از این جا چراغ عمل برفرورز
تن کار کن می‌بلرزد ز تب
مبادا که نخلش نیارد رطب
بر آن خورد سعدی که بیخی نشاند
کسی برد خرمن که تخمی نشاند

فصل چهارم - تساهل و تسامح

پس از بیان تعریف تساهل و تسامح (واژه‌شناسی تساهل و تسامح در لغت قدیم و جدید) این مفهوم فلسفی - اخلاقی از دیدگاه سعدی مورد بررسی قرار گرفته و شاخص‌های متعدد آن چون، خودشناسی، خودآگاهی، فروتنی و خاکساری، اجتناب از کمال‌طلبی و مطلق‌گرایی، نوع‌دوستی، عدم تبعیض بین خود و دیگران، خدمت به خلق، مهرورزی نسبت به حیوانات، مورد توجه قرار گرفته است. از مظاهر و نتایج آن چون بخشش و خطاپوشی، فضیلت عیب‌پوشی، ترجیح عفو بر انتقام سخن به میان آمده است، احترام به آراء و معتقدات دیگران. اذعان به خطا و اشتباه، اکتفا به ظاهر و احتراز از تجسس، عیب‌پوشی و پرهیز از غیبت، توصیه به ملایمت در امر به معروف و نهی از منکر، تحمل، پرهیز از تعصب، اجتناب از خودرایی و اعتقاد به مشورت، اجتناب از تقلید کورکورانه، همراه با یادداشت‌های پایانی مقاله با مطالب ارزنده و شعرهای زیبا و برگزیده‌یی از شیخ اجل مزین شده است، چون این داستان (از بوستان):

شنیدم که فرزانه‌یی حق‌پرست
گریبان گرفتش یکی رند مست
از آن تیره‌دل مرد صافی‌درون
قفا خورد و سربر نکرد از سکون
یکی گفتش آخر نه مردی تو نیز؟
تحمل دریغ است از این بی‌تمیز
شنید این سخن مرد پاکیزه‌خوی
بدو گفت از این نوع دیگر مگوی

درد مست نادان گریبان مرد

که با شیر جنگی سگالد نبرد
ز هشیار عاقل نزیید که دست
زند در گریبان نادان مست

فصل پنجم - اختیار

پس از تعریف مفهوم جبر و اختیار در تاریخ فلسفه از جمله در یونان باستان، ایران باستان، مسیحیت و دیدگاه‌های اسلامی (فرقه‌های گوناگون) به ارتباط مفهوم اختیار در جهان جدید پرداخته است. از تصمیم و اراده، مکافات و پاداش عمل، پند و اندرز (گلستان و بوستان) سعی و کوشش، شک و تردید، انتخاب، تربیت (محیط و وراثت)، تدبیر، پشیمانی، سخن به میان آورده است و سرانجام در اختیار را باز نگاه داشته است (از گلستان):

هر دم از عمر می‌رود نفس
چون نگه می‌کنم نمانده بسی
ای که پنجاه رفت و در خوابی
مگر این پنج روز دریابی
خجل آن کس که رفت و کار نساخت
کوس رحلت زدند و بار نساخت

فصل ششم - نوگرایی

با بیان تاریخیچه نظریه‌های و الگوهای نوگرایی و سنت‌ها و عوامل نوگرایی چون آموزش و پرورش، همبستگی ملی، توسعه وسایل ارتباط جمعی، دامنه سخن به مشخصات جامعه نو و انسان نو و تغییرپذیری کشیده شده و در این زمینه از اندیشه‌های بزرگان جامعه‌شناسی مدد گرفته شده است. اما در مفهوم نوگرایی در آثار سعدی، پس از تحلیل زندگی سعدی و سبک و کلام او در بوستان و گلستان، اندیشه وی مورد تحلیل و دقیق قرار گرفته است، مسوولیت فرد در برابر جامعه، واقعیت‌گرایی، کار به عنوان مهم‌ترین عامل برای حرکت فرد و جامعه، مردودشمردن حاکمیت فرهنگ بیگانه، نسبی‌گرایی و مطلق‌اندیشی، ارزش‌های اخلاقی (تساهل و تحمل آرای دیگران، دیگرخواهی و احساس همبستگی، احسان، رازداری و پرهیز از غیبت، پرهیز از مردم‌آزاری، پرهیز از تظاهر و خودنمایی) مسوولیت اجتماع و نهادهای جامعه در برابر فرد، مسوولیت نهادهای اجتماعی، آیین‌کشورداری و مدیریت جامعه (نقش و جایگاه مردم در حکومت، نهادهای اصلی و تعیین‌کننده نظام حکومت فرهنگ، اقتصاد، لشکر، نهادهای ارزشی) اصول مدیریت، نظام تشویقی، ایجاد رفاه و تامین اجتماعی سخن به میان آمده است.

در این مقاله به چهارده وجه تمایز سعدی اشاره شده است که تمامی آن‌ها از بطن و متن گلستان و بوستان و... اخذ شده است و به خواننده می‌آموزد:

دریغا که بگذشت عمر عزیز
بخواهد گذشت این دمی چند نیز
کنون وقت تخم است گر پروری
گر امیدواری که خرمن بری

غنیمت شمار این گرامی نفس
که بی‌مرغ قیمت ندارد قفس
مکن عمر ضایع به افسوس و حیف
که فرصت عزیز است و الوقت سیف

فصل هفتم - علم باوری

در این بخش تحولات علمی در جامعه‌ی بشری مورد بحث قرار گرفته است و چون «شناخت مولفه‌ی علم باوری و نشانه‌های آن در آثار سعدی، مستلزم مذاقه و مطالعه‌ی اجمالی ماهیت علم، روند تحولات تاریخی آن در جهان، وضعیت علم و عقل‌مداری در ایران باستان و دوره‌ی تمدن اسلامی و نحله‌های فکری و همچنین اوضاع مدارس نظامیه است، بی‌گمان بر اندیشه‌ی شیخ شیراز تأثیر شگرف داشته، آثار سعدی در این مسیر به تفصیل مورد مطالعه قرار گرفته است و در پی شناخت مفهوم علم باوری، سعدی به عنوان فرزانه‌ی «علم باور و خردگرا» در اوضاع و احوال سیاسی و اجتماعی عصر خود و قدرت‌مداری ابوبکر سعد بن زنگی معرفی گردیده است. اقلیم فارس را غم از آسیب دهر نیست

تا بر سرش بود چو تویی سایه‌ی خدا
سعدی به صورت شخصی نیز مورد شناخت قرار گرفته، رهیافت‌ها، ریشه‌ی بینش‌ها و نگرش‌ها و اندیشه بنیادی او به عنوان

علم باوری و اهمیت جوهری علم و علم باوری (برتری خردگرایی، برتری جلوه‌های خرد، «هنر و کیاست و فراست» ارزش عمل به علم)، تأثیر خرد و علم در فرهنگ و تعالی آدمی (تأثیر علم پروری در اثبات خصال پسندیده، تأثیر علم باوری در ذایل کردن خصائل ناپسند، ظاهرگرایی و علم باوری) عقل، معیار سنجش و داور ارزش‌های اجتماعی، جایگاه تعلیم و تربیت، علم باوری و توجه دانشمندان به آثار سعدی، ماجرای عقل و عشق، با برخورداری از منابع و ماخذ فراوان پژوهش‌های جدید نکات آموزنده‌ی را به خوانندگان عرضه داشته است.

سخن پایانی

این کتاب نفیس که حاصل تلاش، تحقیق و نگارش «گروه پژوهشگران پژوهشکده‌ی علوم اجتماعی» است، می‌تواند نمونه‌ی جالبی از نوع جدید تحقیقات ادبی - اجتماعی به شمار آید. و از همه‌ی آنان باید سپاسگزار بود و یادآور شد، در همین راستا می‌توان پژوهش‌های جدیدتر ادبی - سیاسی و ادبی - اقتصادی هم فراهم آورد. کار «گروه پژوهشگران علوم اجتماعی» بر پایه‌ی هماهنگی و همدلی و همکاری‌های متقابل به درستی می‌تواند نیاز فرهنگی جامعه ما را تا اندازه‌ی مرتفع سازد و امید است این شیوه‌ی مرضیه به‌دور از هر نوع نقصان و نقص‌پذیری‌های خواسته و ناخواسته استمرار یابد.

پژوهشگران دیگری نیز در آن موسسه‌ی علمی چون سرکار خانم دکتر سهیلا صارمی درباره‌ی جامعه و زمان جامی تحقیق با ارزشی ارائه

کرده‌اند که به خواندن آن توفیق یافتیم. این نوع پژوهش‌ها درباره‌ی انوری، خاقانی، عطار، مولانا، جلال‌الدین بلخی و دیگر بزرگان ادبیات فارسی می‌تواند تا دوران معاصر و کنونی هم ادامه پیدا کند.

کتاب مجموعه‌ی هویت فرهنگی و توسعه، به گمان نگارنده که از خواندن آن بهره و لذت فراوان بردم به یک «موخره» نیاز دارد که بتواند محورهای تفکر و عصاره‌ی گفته‌های هفت فصل کتاب را به‌عنوان نتیجه‌گیری کلی بیان دارد. همچنین در چاپ دوم، امید است یکنواخت شدن موضوع‌های هفت‌گانه و برخورداری از آثار سعدی حد و رسم معین و مطلوب‌تری پیدا کند.

نگارنده به‌عنوان یک دانشجوی کهن سال که یک پای در دنیا و یک پای در آخرت نامعلوم دارد، با آوردن آموخته‌های خود از هر فصل، این گفتار را به‌پایان می‌رساند:

- ۱- ندهد هوشمند روشن‌رأی به فرومایه کارهای خطیر
بورباباف گرچه بافنده است نبرندش به کارگاه حریر
- ۲- یارب ز باد فتنه نگاه‌دار خاک پارس
چندان که خاک را بود و باد را بقا
- ۳- به مقتضای جهان اختیار کن سعدی
که دائم آن نبود کاخ‌تیار ما باشد
- ۴- دانی چه بود کمال انسان
با دشمن و دوست لطف و احسان

آرامگاه سعدی (در اوایل دوره پهلوی) برگرفته از «به یاد شیراز» از منصور صانع

- ۵- چو برگشته سختی درافتد به بند
از و نیکبختان بگیرند پند
- ۶- همان‌به‌گر آبتن گوهری
که هم‌چون صدف سر به خود در بری
- ۷- و بالاخره خیرالکلام و ختم‌الخطاب:
شبنانی با پدر گفت ای خردمند
مرا تعلیم ده پیرانه یک پند
بگفتا نیک‌مردی کن نه چندان
که گردد خیره‌گرگ تیزدندان